

Carlyle Tamás.

Írta: JÓNÁS JÁNOS.

Felolvasás, tartotta a Pozsonyi ág. ev. Theologiai Akadémia
«Prot. Esté» V. cyklusában (1899. márczius 11.)

TISZTELT HÖLGYEK ÉS URAK!

Egy szellem-óriást óhajtok minnyájunk okulása és épülése céljából az Önök lelki szeme elé állítani, és csak azt sajnálom, hogy a rendelkezésemre álló idő előre láthatólag rövid lesz a feladat megoldására. Carlyle Tamásnak, évszázadunk egyik legmélyebb elméjű és legmagasabb lelkületű fiának, kiemelkedő egyénisége oly gazdag a kivételes embereket jellemző vonásokban; a rendes emberi kort meghaladó életre kiterjedő munkássága oly sokoldalú termékeny csírák elhintésében; a hatás, melyet kortársaira s a még ma is élő emberekre gyakorolt, oly mély s oly áldásos: hogy egy rövid óra még ezen egyéniségnek, ezen munkásságnak és ezen hatásnak nagy vonásokban való vázolására is alig elegendő.

Ha mégis vállalkozom az előre is megoldhatatlannak jelzett feladat megoldására, teszem azért, mivel

már azt is érdemes dolognak tartom, ha csak tisztelt hallgatóim érdeklődését sikerül felébresztenem hősöm iránt. Hiszen irodalmunkban még csak kísérlet is alig történt Carlyle nagy számú műveinek átültetésére; sőt társadalmunk művelt osztálya Carlyle nevét is alig ismeri, holott az előttünk járó nyugat, vagy mondjuk helyesebben, az éjszak-nyugat, — mert közvetten nyugati szomszédaink csak úgy fecsérlik minden érdeklődésüket és erejüket a parlamenti meddő s a nemzetiségi ádáz harcokra, mint jó magunk — az előbbre haladott éjszak-nyugat, mondom, már rég kijelölte Carlyle méltó helyét az emberiség Pantheonjában. Az angolok s a németek jól tudják, hogy korunk gondolkodásmódjának, még inkább pedig lelkületének mennyi és éppen legbecsesebb eleme, mennyi és éppen legszentebb törekvése vezethető vissza Carlylenak gazdag irodalmi munkásságára és — a mit én részemről többre teszek, — prófétai ihlettségtől áthatott agitatójára.

A magam elé tűzött szerényebb czélnak megfelelően, nem fogok sokat késni Carlyle életviszonyainak előadásánál. Csak egyet nem szabad pusztán futólag érintenem, azt az irányadó befolyást t. i., melyet Carlyle egész lelki életére egyfelől szülei, másfelől a felesége gyakoroltak.

Carlyle Tamás született 1795. december 4-én Brunswarkban, Skócia déli részében. Elsőszülött fia volt Carlyle Jakabnak és Aitken Margitnak, kiket utána még nyolc gyermekkel áldott meg a gondviselés. Atyja, előbb kőfaragó, majd nagyon szerény vagyonnal bíró egyszerű paraszt, sarjadéka volt azon nemes skót családok egyikének, melyek annyi tagja nem is

oly rég mint vértanú halt meg puritán kálvinista vallásáért Atyja, anyja egész lelki élete e rideg és szigorú vallásban gyökerezett, és annak szellemében nevelődött a fiatal Carlyle is, ki atyja iránt mind halálig ájtatos tisztelettel, szelídebb lelkű anyja iránt pedig a rajongásig menő szeretettel viselkedett. A sovány és csak nehezen művelhető lápos földnek csekély jövedelméből szerényen tengődő család egész életrendjének a higgadt, józan és kemény jellemű apa tekintélye adta meg az irányt, a biblia pedig a szellemi tartalmat. Maga Carlyle ekkép jellemzi atyját: «Egész életem pályáján nem találkoztam atyámnál figyelemre méltóbb egyéniséggel. Teli a leghamisíthatlanabb egyenességgel és őszinteséggel gondolataiban, szavaiban, cselekedeteiben; hallgatag, de azért, ha szüksége mutatkozott, lángoló haragra gyúló: villámszerűen látható bepillantása volt a viszonyokba s a dolgokba. Rövid, természetes és minden szavában igaz ékesszólásához nem tudok foghatót. Alkalmilag fel-felvillant mérges skandináv humora, de tréfa nem tellett tőle, mert erre nagyon is komoly volt» Otthonáról pedig így szól Carlyle: «Biz az nem volt valami vidám élet — vájjon kinek az élete vidám? — de biztosan és nyugodtan folyt és mindenek fölött egészséges volt, egészségesebb mint a legtöbb vagy valamennyi emberé, kinek élete folyását azóta figyelemmel kísértem. Inkább hallgatagok voltunk mint beszélékenyek. De, ha kevés szóváltás esett is, ez a kevés többnyire magvas volt és tartalmas.»

A gyermekek mezítláb szaladgáltak, szegényes, de tiszta ruhát viseltek és zab darán, tejen és burgonyán nőttek fel. Olvasni a mi Tamásunk anyjától

tanúit. Öt éves korában atyja a falusi iskolába küldte, majd az annani latin iskolába adta, még pedig a falu papjának, Johnstone Jánosnak tanácsára, ki már korán felismerte a fiú ritka szellemi tehetségét. Ez a pap, valamint általában a biblia és környezetének mélyen s őszintén vallásos élete maradandó befolyással volt Carlyle egész lelki életére.

Tizennégy éves korában Carlyle elhagyta a szülői házat. Edinburghba ment, még pedig gyalog, a hol megkezdte a skót diák nyomorúságos életét. Csak futólag érintem az ínséges esztendőket, melyeket Carlyle itt tanulva és tanítgatva töltött. Szülei természetesen a papi pályának szánták, de ő, benső meghasonlás következtében, a theológiát csakhamar a jogtudománnyal cserélte fel, majd egy matematikai pályakérdés fényes megoldása folytán meghívást nyert a matematika tanítójának, és több évet töltött különböző iskolákon tanítóskodva.

Húsz évre terjedő szorgalmas munkában Carlyle megszerezte azt a bámulatos és sokoldalú, de egyszerűs mind alapos ismeretet, melyet már kortársai is alig győztek csodálni. De mély és széles ismerete meghozta számára, mint a legtöbb komoly ember számára, azt az éles benső meghasonlást is, mely őt már-már az öngyilkosságba kergette. Bizony, bizony nem kis lelki tusába is kerülhetett neki a kora szellemi életét jellemző materializmusnak megegyeztetése a szülei házból magával hozott vallásossággal!

Ezt a lelki tusát, melyen Carlyle ez időben keresztülment, és mely arcára és egész viselkedésére is rányomta komor bélyegét, ő maga ekkép írja le érdes és éles modorával egyik legelső és talán legjelesebb

művében, a «Sartor Resartus» címűben, melynek hőse, egy német tanár, őt magát személyesíti:

«Barátunk, t. i. a német tanár, ki eddigelé egészen telve látszott lenni vallással vagy legalább valóságossággal, nem hallgatja el, hogy ama napokban teljesen vallástalan volt. A kételkedés, úgymond, hitelenséggé sötétedett; sötétben borúit a lelkére egyik árnyék a másik után, míg végre a csillagtalan éjszaka, fekete mint a Tartarus, egészen beburkolta. Azon olvasók előtt, kik az emberi élet felett gondolkodni szoktak, s a kik, ellentétben a hagyományos nyereség-veszteség philosophiával, szerencséjükre rájöttek, hogy lélek nem ugyanazt jelenti mint gyomor, s a kik épp azért belátják, hogy a hit az, mi az emberek jólétéhez legszükségesebb, mert hittel hány különben gyenge martyr túrt már örömmel gyalázatot és keresztet, holott a hit nélkül szűkölködő világfi fényűzése közepette öngyilkossággal vet véget beteg életének: az ilyen olvasók előtt világos lesz, hogy a vallásos hit elvesztése az olyan tiszta és erkölcsös lélekre nézve, a milyen az övé volt, oly veszteség, mely minden egyebet magában foglal. Boldogtalan fiatal ember! Szeretettel teljes szíved meggyógyult volna minden sebből: a hosszú nélkülözés nyomorából, a hamis barátság és hamis szerelem törszúrásából, ha csak el nem vétetett volna tőled az élet melege!

«Íme, így állt itt a kábult vándor, mint oly sokan előtte, és így kiáltja bele az egyik kérdést a másik után a sors titokzatos barlangjába, de felelni csak a visszhang felel. Nincs felhő-oszlop nappal, tűz-oszlop éjjel, mely a zarándoknak utat mutatna. Idáig juttatta őt a bűvarkodás szelleme. De hisz mindegy!

Így kiált föl; hisz ez a kornak közös sorsa! Az egész világ csak úgy el van adva a hitetlenségnek, mint tenmagad. A régi templomok, melyek már rég nem állták az esőt, romba dőlnek, és az emberek azt kérdezik: Hol van az istenség? Szemünk soha sem látta őt! — Mind e balga nyilatkozata dacára nem szabad Diogenesünket istentelennek neveznünk. Hiába való szolga volt ugyan, mint mi is valamennyien, de azért soha életében nem volt inkább a jónak szolgája, az istennek szolgája, mint mikor az isten létében kételkedett.

«Egy körülményt különösen meg kell emlétenem, mondja, azt t. i., hogy a bűvárkodás nálam az igazság iránti őszinte szeretetből eredt. A sok szenvedés dacára, melyet rám rótt, szerettem az igazságot s egy hajszálnyira sem akartam eltérni a hozzá való hűségtől. Igazságot! Így kiálték, még ha összezúzna is az ég érte, a miért követem! Félre a hazugsággal! még ha egy egész tündérország volna is elpártolásom jutalma!

«Ha ma visszapillantok erre az időre, biz az sajtáságos elzárkózottság volt, melyben akkor éltem. A férfiak s a nők körülöttem, még ha beszéltek is velem, pusztá alakoknak tetszettek; szinte elfelejtettem, hogy elevenek és nem merő automaták. Az emberek tolongása és sürgése-forgása közepette magánosan jártam-keltem, magánosan és — avval a különbséggel csupán, hogy nem másnak a szívét marcangoltam, hanem a magamét — bőszerűen, mint a tigris a bozótban. Némi vigasztalásomra szolgált volna, ha Faust módjára elhitethettem volna magammal, hogy az ördög kísért és gyötör; mert a pokol minden élet nélkül, úgy gondolom, még rettenetesebb

volna. De a rombolásnak s a hitetlenségnek ebben a mai korszakában még az ördögöt is lerombolták, még az ördögben sem lehet hinnünk. Nekem a világegyetem egészen élettelennek látszott, rendeltetésben, akaratban, sőt még ellenségességben is szükölködőnek. Óriási, holt, mérhetetlen gőzgépnek tűnt fel előttem, mely tompa egykedvűségben mozgott tovább, hogy engemet ízenként összezúzzon.»

«Ily hangulatban, és Parisban meg külvárosaiban talán a legboldogtalanabb ember, járkáltam egy nyomasztó kánikulai napon, miután már sokat sétáltam volt a városi piszok között, fojtó levegőben és oly kövezeten, mely forró volt mint Nebukadnezár kemencéje, a Saint Thomas de l' Enfer nevű piszkos kis utcán végig, midőn hirtelen egy eszme villant fel bennem, és azt kérdeztem magamtól: Ugyan mitől is félsz te tulajdonkép? Mit panaszkodol és sópánkodol, vánszorogsz gyáván és félenken? Nyomorult kétlábú! Hát mi az a legvégső rossz, melytől tartanod kell? A halál? Nos, igen, a halál és mondjuk még a pokolnak és mindannak kínja, mit ördög vagy ember ellened tehet vagy tenni akar. Hát nincsen szíved ? Nem tudsz-e akármit túrni és mint a szabadság gyermeke nem tudod-e magát a poklot lábad alá gázolni? Hát hadd jöjjön! Szembe szállok és dacolok vele! A míg ezeket gondolám, mintegy tüzes áram zúgott végig a lelkemen, és én leráztam magamról örökre a félelmet. Erős lettem, korábban nem ismert erőben, szellem, majdnem isten. Ez időtől fogva más lett a nyomorúságom természete: nem félelem volt az többé, vagy nyöszörgő fájdalom, hanem megbotránkozás és haragvó, tűzokádó dac,»

Hosszasan idéztem Carlyle saját szavait azon nagy lelki átalakulás ecsetelésére, melyen ő férfi korának elején különösen a német Göthe művei tanulmányozásának behatása alatt keresztülment. Ezentúl is csak erőfeszítéssel fogom elkerülni az idézést. Mert lehet-e Carlyle lelki életét és gondolatvilágát hívebben, találóbban kifejezni, mint az ő kristályszerűen szegletes, de egyszersmind kristályszerűen tiszta és szikrát hányó szavaival?

De vissza kell térnem Carlyle egyszerű életviszonyainak vázolásához. Életének története tulajdonkép összeesik irodalmi munkásságának történetével.

Mind a kettőre az egykorú német irodalom két kimagasló alakja, előbb Schiller, majd Göthe és különösen tartósan Göthe gyakorolt irányító befolyást Carlyle nem csak fordítgatta és ismertette a két nagy német író angol nyelven; nem csak megkedveltette Göthét saját puritán anyjával, ki csak lassan és nehezen tudott kibékülni azon iránynyal, melyet fia vallásos felfogása imént vázolt megtérése után vett. Carlyle Göthében a nagy embert is látja, ki a kételkedésbe elmerült kor számára a megváltást előkészíti, a mint általában irányadó szerepet tulajdonít a német nemzetnek a jövő politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok átalakításában, és földieit között mint első beszél nyomatékosan a germán népek egységéről.

Harminc éves volt már Carlyle és még mindig nem tudott álláshoz jutni. Ennek, úgy látszik, barátai többet jártak utána mint ő maga. Tanítoskodva élt, elég szerényen, gyakrabban keresvén üdülést szülei-

nek szerény hajlékában. A benne forrongó eszmék csak 1824-ben és 1825-ben kezdtek határozott alakot öltetni, a mikor előbb Londonban s az angol gyári vidékeken, majd Parisban és Franciaországban utazgatva, egy részről közelebb megismerkedett a munkáskérdés nagy problémájával, más részről a legeleveneőbb érdeklődéssel kezdte tanulmányozni a nagy francia forradalom világtörténeti jelentőségét, melynek emlékeivel Franciaországot még telve találta.

Ugyanebbe az időbe esik, sőt már az 1821. évre visszanyúl ismeretsége, majd szigorúan baráti összeköttetése Welsh Johannával, ki 1826-ban felesége lett

Az idő rövidsége nem engedi késnem e rendkívüli asszony jellemzésénél. Nem a szerelem köttette vele a frigyet; hiszen Johanna egy másik, első szerelmében keserűen csalódott! — hanem az övével rokon nagy lélek iránti sympathikus tisztelet, melynek melegebb színezetet adott az a minden igazi nő előtt gyakran döntő tudat, hogy Carlyle testileg-lelkileg erősen rászorult az ő gyengéd ápolására nem csak, hanem lelke háborúságának csakis női kéztől várható elsimítására.

Ennek a tudatnak áldozta fel Welsh Johanna, az előkelő családból származott, vagyonos s a mellett nagy műveltségű szellemes nő saját irodalmi ambícióját, hogy negyven évet töltsön a mindig beteges, zárkózott és mogorva férj oldalán. A házasság nem volt boldog a szónak rózsás értelmében. Férj és feleség nagyon is kidomborított genialis egyéniségek voltak, semmint egészen egymáshoz simulhattak, egészen egymásba olvadhattak volna.

De Johannának, az ápolásban fáradhatatlan, a többnyire viszontagságos körülmények között türelmes, háborgó lelkű férjét majd csillapító, majd ösztönző asszonynak meg volt az az elégtétele, hogy a maga részéről sokat, nagyon sokat tett férje rendszeresebb és bámulatosan gazdag irodalmi munkásságának felidézésére.

Házassága első éveit az új pár a nő ősi birtokán, a Skótországbán minden nagyobb forgalomtól elzárt Craigenputtockban — magyarul «Sólyomkő» — töltötte. E magányban, melyet Carlylera nézve csak a már ekkor is széles körű levelezése szakított meg, s a melyben ő nem is sejtette, hogy felesége mennyi nyomasztó gond és fáradság árán szerezte meg számára a neki szükséges kényelmet és nyugalmat, érlelődött meg Carlyle szelleme azon fokig, hogy ő, ki egész életén át csak nehezen, nagy ösztökélésre és nagy erőfeszítéssel írt, összefoglalhatta a lelkében forrongó gondolatokat első nagyobb szabású és önálló művében, a már említett «Sartor Resartusban.» A műnek, különcködő szerkezete és bizarr irálya miatt, csak nehezen akadt kiadója; de azután e mű mégis nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kor legkiválóbb emberei, köztük első sorban Göthe, méltányolni kezdték Carlyle sajátos nagyságát.

Élénkebb lett Carlyle háza tája, midőn negyven éves korában, irodalmi törekvései érdekében, a London mellett fekvő chelsea-i szerény házba költözött. A főváros nagy könyvtárai és lázasan pezsgő élete gazdag kútforrásul szolgáltak Carlyle történeti, bölcsészeti és társadalmi tanulmányainak. A chelseai

szerény ház pedig nem csak középpontjává lett a szélrózsa minden irányában folytatott gazdag levelezésének, hanem egyszersmind zarándokló helyévé a kor legjelesebb tudósainak és államférfiáinak, kiket egyformán vonzott oda Carlyle élénk és a szó legmagasabb értelmében magvas társalgása, valamint a thea-asztalnál elnöklő Jane asszonynak szelleme, humora és háziasszonyi kedélyessége.

A chelseai szerény élet menetét 1852-ben és 1858-ban Carlylenak kétszeri németországi utazása szakította félbe, midőn egyfelől behatóbban akart megismerkedni az általa mindig különösen nagyra tartott német nemzet közéletével, másfelől tanulmányokat tett II. Frigyes porosz királyról írt nagy művéhez.

1866-ban Carlyle elvesztette feleségét. Mi volt ő neki negyven évi együttélésük alatt, azt legjobban maga Carlyle mondja meg a felesége számára készített síriratban: «Világos létében több gondot viselt mint sok más, de ritka volt az ő enyhe hajlíthatatlansága, világos ítélete és szívbeli odaadása is. Negyven éven át hű és szerető társa volt férjének, kit fáradhatatlanul segített előre szóval és tettel, a hogy azt senki más nem tehette volna, minden érdemes és méltó dologban, a mit valaha tett vagy tenni törekedett. Meghalt Londonban 1866. április 21-én, tőle hirtelen elszakítottván, és kialudt férje életének világa.»

Carlyle még 14 évvel élte túl a feleségét; de ez évek alatt már nem írt nagyobb munkát, hanem olvasással, levelezéssel és iratai rendezésével foglalkozott. Göthe művei s a biblia voltak agg korának legkedvesebb olvasmányai.

1881. február 4-dikén fejezte be Carlyle hosszú munkában és hajlíthatatlan igazmondásban gazdag életét. A neki különösen Disraeli részéről is ismételtén felajánlott kitüntetések puritán lelkületével visszautasította. Csak két kitüntetést fogadott el életében: a porosz «Pour le Mérite» rendjelet, melyet II. Frigyesről írt művéért kapott, és az edinburghi egyetem lord rectorát. E tiszteletbeli állásra 1866-ban választották meg háromszáz és néhány szó-többséggel Disraeli ellen. Székfoglalása nagyszerű diadalünnep volt az ekkor 70 éves Carlylerna nézve, kit ekkor már egész Angolország elismert első írójának.

A Westminsteri Apátságban, az angol nemzet nagyjai mellett neki felajánlott sírhelyet Carlyle szintén visszautasította. Szülei mellett kívánt eltemetve lenni, az Ecclefechan kis skót falu szerén^ temetőjében. Oda zarándokolnak most, vagy legalább oda irányítják gondolataikat mind azok, kik Carlyleban az igazságnak felkent bajnokát és ihletett hirdetőjét tisztelik.

*

*

*

Noha Carlyle, mint már korábban jeleztem, nehezen és vontatva írt, 85 évre terjedő hosszú élete alatt mégis bámulatosan gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki, úgy, hogy műveinek teljes kiadása egész könyvtárt alkot. E művei közül nagyobb önálló munkák: a Sartor Resartus, a Francia Forradalom, a Hősökről s a Hősök Tiszteletéről, Cronrwell Olivér Levelei és Beszédei, Múlt és Jelen, Sterling John Elete, II. Frigyes Története. Igen nagy teret foglal el Carlyle irodalmi munkásságában a német irodalom leg-

kiválóbb jelenségeinek, különösen Göthének ismeretése és méltatása. Nagy számú értekezései, röpiratai, levelei, melyek először különféle angol folyóiratokban jelentek meg, századának, mondhatni, minden politikai, közgazdasági és társadalmi kérdését érintik. Ezen, a szó legnemesebb és legmagasabb értelmében publicistikai irodalmi munkásság egyik gyümölcsében sem találjuk Carlyle világfelfogásának, politikai, társadalmi és közgazdasági hitvallásának teljes és rendszeres kifejtését. Mégis alig van író, ki vele a felfogás s a hitvallás egységességre és következetességre nézve mérkőzhetnék. Míg sajátos irányának darabos, érdes, sokszor bizarr volta első olvasásra idegenül érinti az olvasót: lángoló lelkesedése és szinte tűzként égető őszintesége, mely nem csak nem kerüli, hanem keresi, látszólag mesterkélten keresi az erős és szikrázó kifejezéseket, feltétlenül elragadja azt, ki követni tudja a kedély legmélyebb gyökeréig ható eszméit, ki vele együtt érzi a kor bűnein való prófétai felháborodását Alig van író a nagy vallásos írók körén kívül, kiről oly méltán lehetne mondani, mint ő róla, hogy a mit mondott, azt nagy szelleme egész lángoló meggyőződéssel igazán mondta, a mit írt, azt mélyen érző s a kor bajai miatt, az emberiség szellemi és anyagi nyomorúsága miatt fájó lelke vérével írta.

* *

Carlyle saját szavaival szólottam ama kétségbeejtő meghasonlásról, mely férfikorának elejét komor sötétségbe borította. Mi volt az oka e meghasonlásnak? Ezt a kérdést kell legelső sorban vizsgálnunk,

ha eredménnyel akarunk bepillantani Carlyle lelki világába.

Carlyle a puritán szülei házban abban a komoly és őszinte vallásosságban nőtt fel, melynek az isten a lét középpontja és hordozója, a benne való hit az emberi élet alapja, az emberi törekvés célja, az emberi kötelességteljesítés alphája és ómegája. Dédapja vértanú halált halt e hitért és annak vallásáért. Egész környezete cselekvésének ez volt a bűnbeesés nélkül félre nem billenthető tengelye. És midőn a fiatal Carlyle az edinburghi egyetemre került, hol annál többet tanúit, minél többet koplalt és sanyargott; midőn szorosabb érintkezésbe lépett oly társakkal, kik mint ő, szintén útnak indultak az igazságot keresendők; midőn mohó szorgalommal már ifjan felkapaszkodott kora tudásának legmagasabb fokaira: e tudásból nem lelke meggyökerezett meggyőződéseinek mélyítését és tisztulását, hanem csak a kételkedést lehetett merítenie. De mit mondok kételkedést? A kételkedésnek a XVIII. század volt a korszaka. A XIX. század már csak romokon épített, melyekbe a francia felvilágosodás a keresztyén világfelfogást döntötte vala; épített pedig vagy rationalistikus rendszereket, melyek az emberi véges ész hideg okoskodásával akarták érthetővé tenni az emberi véges észnek értelmetlent; vagy pedig és még inkább, a gyermekmese országába száműzván az emberi lélek legszentebb sejtelmeit, épített materialistikus rendszereket, melyek csak az emberi mértékkel mérhetőt, az emberi kézzel fogható ismerték el igaznak, valóznak, a mindig korlátolt és relatív tudást tették a korlátlan és abszolút hit helyébe.

Ezt látta, érezte, de látott és érzett még egyebet is. Látott egyházat, mely a hitélet elvesztett belső tartalma helyett annak külső formáiba szenteskedve kapaszkodott s az emberi szívekre nyert befolyását nem a szegények és elnyomottak istápolására, hanem a hatalmasok önös érdekeinek támogatására használta fel. Látott királyokat, kik nem uralkodtak, kormányokat, melyek nem kormányoztak, hanem administráltak, végtelen mennyiségét fogyasztván a papirosnak s a tentának. Látta felépülni a százados alapokon nyugvó társadalom romjain az új társadalmat, mely a demokratia azon fictiv elvére támaszkodik, hogy ember egyenlő ember; hogy a társadalom legfontosabb ügyeinek eldöntésénél egy Jézus szavazata csak annyit nyom a latban, mint a legutolsó iszákos kefekötőé, ki a maga adóját lefizette. Látott különösen közigazdaságot, mely magát az uralomnak minden beavatkozásától emancipálván, a vállalkozás szabadságának ürügye alatt privilégiumot adott egy maroknyi gazdagnak a milliónyi szegény kizsákmányolására.

Mert a most már alkonyodó XIX. század első felében, egészen a negyvenes évekig, Angolország, az anyagi virágzás dacára, csakugyan sötét képet nyújtott a dolgok mélyét komolyabban szemlélőnek. Míg a XVIII. században a deismus legalább az istenben való abstract hitet törekedett megmenteni a vallásos élet romjaiból, a XIX. században bámulatos virágzásnak indult természettudomány a legridegebb anyagelvűséget juttatta érvényességre az emberek gondolkodásában a lét legvégső kérdéseiről. Ennek megfelelően az erkölcsstan megfosztotta értéküktől az emberi

kedély eszményeit s az önösséget mondta az emberi cselekvés egyetlen igaz és egyedül jogos rugójának. A parlamentben, mely a törvényhozásnak s a közélet irányításának minden jogát magához ragadta, nem a nemzet színe-java, hanem azok döntötték el a kérdéseket, kik vagy vesztegetés és mindenféle fondorkodás útján, vagy nagyszájú agitáció révén jutottak mandátumhoz, vagy a legjobb esetben is nem a nemzet közérdekét, hanem kiváltkép saját zsebük érdekeit képviselték. Hiszen a híres, vagyis inkább hírhedt gabonavámok, melyeket a parlament évtizedeken át fen tartott, a nagy földbirtokosok érdekében annyira megdrágították a nép kenyerét, hogy az éhhalál megszokott vendég lett a gazdag Albion utczáin. A «szomorú tudomány», a hogy Carlyle a közgazdaságtant nevezte, átvette a francia physiokraták jelszavát, mely szerint az államnak a közgazdaságra nézve csak egy feladata van: «Laisser faire, laisser aller», szabad folyást engedni az emberek féktelen versengésének, ebből folyólag beavatkozás nélkül túrni, hogy a gyári munkások ezreit embertelen vállalkozók a munkaidő túlságos kinyújtása által, a bér megrövidítése által és más úton a csontig sanyargassák ; hogy a munkabér lehető leszállítása kedvéért nőket és gyermekeket alkalmazzanak erejüket meghaladó, testi egészségüket és szellemi képességüket megrontó munkára. A be nem avatkozás elvével csak azt az egyet tartották megegyeztethetőnek, hogy az állam a maga katonai és rendőri hatalmával strázsát álljon a vagyonosok telt pénzes zsákja mellett, és tüzzel-vassal üldözze a munkások törekvését helyzetök javítására, sőt még az önsegély érdekében való egye-

sülésre is. A «Chartismus» név alatt ismeretes forradalmi mozgalom s az éhínségben szenvedő irek elfojtott lázongása ebben az időben nem csak a sötétben látó Carlyleban, hanem a kor más jeleseiben is azt a meggyőződést keltették, hogy az így szervezett társadalomnak pusztulnia és vesznie kell.

De míg mások vagy fatalistikus megnyugvással várták ezt a pusztulást, vagy törvény-paragrafusokkal vélték az aggasztó repedéseket összetákolhatni, Carlyle lelke háborogva kereste a kiutat ebből a chaosból.

Az a párisi Rue de l'Enferben való jelenet, melyről Carlyle élettörténetében tettem említést és mely az ő megvilágosodásával végződött, egy vagy más formában csakugyan megtörtént, és ha talán nem is éppen Parisban játszódott le, annyi bizonyos, hogy a francia forradalom történetének tanulmányozása nagy mértékben járult hozzá Carlyle megvilágosodásához.

Carlyle lelkében a háborgó kételkedést villámszerűen váltotta fel a mély és bensőséges meggyőződés, mely ezentúl nem is melegével, hanem tűzével hevíti át minden nyilatkozatát. Carlyle világnézetének alapja és sarkköve ezentúl az istenben való hit, oly meggyőződés, melynek bizonyítékát nem a tudományos okoskodás logikai tételeiben és következtetéseiben, hanem a kedély ihlettségében keresi és találja meg. A tudomány, akár a természetről, akár az ember belső világáról szóló tudomány, elmehet az emberi véges ésszel s az emberi véges eszközökkel a lét bizonyos véges határáig; e határokat a haladó bűvárkodás messzebbre tolhatja, mint a hol korábbi szá-

zadokban állottak. De a kedély bizonyítást meg nem engedő, de nem is igénylő axióma gyanánt állítja elénk azt az igazságot, az igazságok igazságát, hogy a lét nem ott végződik, a hol a tudásunk; hogy tudásunk mindig relatív, korlátolt, a lét abszolút, végtelen. E határokon túl a hit világa kezdődik, a hité, mely más-más alakot ölthet a különböző korokban, a különböző népeknél, de lényegében ugyanazon tartalommal bír minden időben és mindenütt, a hol az ember igaz benső áhítattal kereste és keresi a véges világtól független örök igazságot.

Carlylenak istenben való hite nem azonos a XVIII. századbeli deismussal. Ennek az isten egy bölcséleti abstractió útján nyert rideg fogalom. Carlyle istene magában hordja a világot és mint ható tényező megalkotta és folytonosan megalkotja a világnak cél és szándék szerinti erkölcsi rendjét. Ennek az erkölcsi világrendnek egyik eleme itt e földön az emberi társadalom, mely nem az önösség hideg számításán, nem is — mint Rousseau állította — az emberek mesterséges szerződésén, hanem a lelkesedő odaadáson, a hűségen s az erősebbnek, az uralomra hivatottabnak uralmán épül fel. A míg a vad népek az ő véres háborúikban megölik az ellenséget, addig szervezett társadalom nem keletkezik. Ennek első csíráival és későbbi kifejlődésével csak ott találkozunk, a hol az erőben hatalmasabb, romlatlan erkölcsben gazdagabb nép nem öli meg, hanem meghódítja ellenfelét, rabszolgájává vagy jobbággyává teszi. Carlyle tagadja az embereknek oly sokat hangoztatott, de valójában fictiv egyenlőségét. A testileg és lelkileg gyengébbnek épp úgy isteni rendeltetése, erkölcsi

kötelessége az engedelmesség, erénye az urához való hűség, boldogulásának egyetlen eszköze, hogy rajta a jobbak uralkodjanak, őt, ha kell, kényszerítő eszközökkel is, az emberi élet magasabb fokai felé kalauzolják: mint a hogy rendeltetése és semmikép sem könnyű kötelessége, isteni rendeltetése az erősebbeknek és jobbaknak a gyengébbek fölötti uralkodás, az az uralkodás, melynek célja nem a gyengébbeknek kizsákmányolása az uralkodók önös érdekében, hanem az ő anyagi és erkölcsi istápolásuk.

A hitnek megvan Carlyle szerint a maga belső világa és külső megjelenési formája. A belső hitélet azon erkölcsi, céljukat az ember énjén kívül kereső altruistikus meggyőzések összegéből áll, melyek bizonyos korban és bizonyos helyen az emberek lelki életét mint ható tényezők betöltik. Ez a belső hitélet, a kor s a nép műveltségének foka és iránya szerint, megteremti a maga külső jeleit: a symbolumokat, s az uralom viszonyait szabályozó törvényeket. A belső hitélet egyik irányának, a hűségnek s az odaadásnak külső jele, symboluma például az a magában véve értéktelen rongyos zászló, egy darab szövet, melyet a piacon néhány fillérrel vehetsz meg, és melyért annyi száz katona, ha kell, mégis vérét ontja. Épp úgy symboluma a király koronája, a pap palástja, melynek nem az arany, s a drágakő, nem a gazdag paszomáut adja meg jelentőségét, hanem az, hogy symboluma, jelképe a belső hitélet azon meggyőződésének, mely szerint a király s a pap, nem az ő önös érdekében, hanem az összességnek érdekében az uralkodás és a tanítás szent kötelességére hivatott is, jogosult is.

A történelem beható tanulmányozásából Carlyle azon felfogást merítette, hogy az emberiség s az egyes nemzet történeti fejlődésében, a gondviselés titokzatos rendelése szerint, vannak felmenő, pozitív, és lemenő, negatív korszakok. A pozitív korszak a hősök korszaka, nem csak azon hősöké, kik a vadállatokat kiirtják, nemzetüknek hazát hódítanak s a társadalom külső rendjét, az uralom s a szolgálat viszonyait megteremtik; hanem a szellemi hősök korszaka is, kik nemzetük lelki életének irányt adnak, azt a hittel és a kedély eszményeivel megtöltik. E hit és a szeretet, a hűség, az odaadás, az engedelmesség, a kötelesség buzgó teljesítése, a melyre tanít, egyszersmind a társadalom külső redjének, az uralomnak s a törvénynek, magja és alapja, emez amannak csak külső megjelenése, jele és symboluma.

A pozitív korszakokban, a minőnek Carlyle például a népvándorlás lezajlása után következő első századokat és Luther századát tekintette, a nép szellemi hősei és vezérei egységes és befejezett világnézletté foglalják össze a hitnek a nép kedélyében és sejtelmeiben szétszórt elemeit. E világnézet azután a nép vallásává lesz, nem a gondolkodás szabadságának árán rá erőszakolt vallásává, mert hiszen az őszinte hitet, az emberi lélek eme legszabadabb és legeredetibb actusát, senkire ráerőszakolni nem lehet. A nép s az egyes ember őszinte hitén felépülő vallásában megtalálja léte igazi alapját, élete valódi célját, melyet nem ingat meg és nem tol félre a logikának kétkedésre vezető okoskodása.

A bensőséges hitélet alapján azután más hősök, kik a külső uralomra vannak hivatva, megteremtik

a társadalom szervezetét, melynek kapcsait természetesen nem az emberek hamis egyenlőségében, még kevésbé az embereket szétválasztó önösségben, hanem az odaadásban, a hűségben s az alárendelésben keresik. Az emberek közössége az ilyen korszakokban valóságos szövetkezet, kölcsönös odaadason alapuló, kölcsönös támogatást eredményező; nem olyan mint a mi egyleteink, melyekben ki-ki csak a saját érdekeit szolgálja, csak saját önös céljait törekszik érvényesíteni. A papok tanítása, az uralkodók uralkodása, az alárendeltek hűsége, az iparos munkája, mind, mind nem látszat, hanem valóság; a főúr nem csak gazdája, munkaadója, hanem bírója és gondviselője is jobbágyainak, hasonlóképp a céh s a céhbeli mester a körébe tartozó segédeknek, kik a hűség egészen más érzelmeivel teljesítik munkájukat mint a jelen kor bérmunkása, ki ma ennek, holnap amannak a gazdának szolgál, és ki hűségét és munkáját az ennyi meg ennyi krajcárban pontosan meghatározott béréhez szabja, béréhez, melyen túl a gazdája neki semmit sem nyújt.

Ha Carlyle talán nagyon is rózsás színben festi az emberek egyéni és társadalmi életét az általa úgynevezett pozitív korszakokban, semmi esetre sem túloz a negatív korszakok közéletének rajzolásában.

Tudás és hit, tudomány és vallás, a lelki élet e kettős megnyilatkozása, nem egyenlő lépésekkel haladnak előre. Halad ugyan a hit is, és mint Carlyle helyesen mondja, «egyetlen ember sem hiszi, nem is hiheti pontosan ugyanazt, a mit az apja hitt» De a gazdagodó tapasztalat alapján sokkal gyorsabban halad és alakú át a tudás s a tudomány tar-

talma. Tudomány és hit csakhamar ellenmondásba jutnak egymással, és evvel beköszönt a hanyatlás, a negatív korszak, beköszönt legelőször a városlakó művelt osztálynál, itt is előbb a férfiaknál, míg a föld népe és a nők tovább megmaradnak naiv hitőkben.

A szakadás nem következik be egyszerre. A felülkerekedő tudás bizonyítani törekszik a hitet: az isten létezését, a lélek halhatatlanságát, az erkölcsi parancs észszerű voltát; mintha ezeket, nem az ész, hanem a kedély világába tartozó dolgokat, bizonyítani lehetne! Nem hit ez többé, hanem gyenge és hiú erőlködés hinni, a hol valósággal és őszintén hinni többé nem tudunk, a jobb lelkeknek legkínosabb, leggyötrelmesebb állapota, melyből csakhamar a merő tagadásban keresnek menekvést.

A hitélet belső formáival együtt bomlásnak indulnak a társadalmi s a közélet külső formái is, üres symbolumok, melyek amazok nélkül elvesztik jelentőségüket. A lelkesedést az okoskodás váltja fel, az igazi odaadást egyetemes célok iránt az emberek féktelen önössége. A viszony ember és ember között, az uralom s az alárendelkezés, a gondozás s a szolgálat merő látszattá válik, merő látszattá minden munka is, mely többé nem erkölcsi célokért, hanem kiszabott bérért teljesítetik. Valamint az a kalapos, ki London utcáiban egy lehetetlen óriás kalapot hordoztat körül, evvel még semmikép sem nyújtja bizonyítékát annak, hogy ő jobb kalapot csinál mint versenytársai, hanem ennek csak látszatát akarja kelteni az emberekben: úgy az angol királynénak külsőleg még mindig fényes bíbora sem bizonyítja, hogy ő még valósággal uralkodik, hanem csak lát-

szatát kelti, vagy akarja kelteni az ő uralmának. E lát-
szatnak pedig csak azok adnak látszólag hitelt, kik,
mint az angol arisztokratia, nem hűségből, hanem
csupán önös érdekeiknek megóvása végett kapaszkodnak
görcsösen a királyné bíbor palástjába. A
modern közélet új vezérei is, a nagy ipari vállalko-
zók, csak látszólag urai az ő munkás seregeiknek,
melyekhez nem erkölcsi, hanem pusztán üzleti önös
érdek fűzi őket, akár a gőzkazánjukhoz, melynek
szintén adnak matematikailag kimért kőszén-táplá-
lékot addig, míg annak munkafejlesztésére szük-
ségük van. A munkást természetesen hasonlókép
csak pillanatnyi érdek fűzi ideiglenes szerződés szer-
rint gazdájához. Londonban 30.000 varróleány tengeti
életét nyomorúságosan varró munkájából; de a lon-
doni gazdasszonyok egyetértő tanúskodása szerint a
30.000 között egy sincs, ki egy becsületes ruhadara-
bot tudna készíteni, még kevésbé olyan, ki a sanyarú
életet megunván, mint házi cseléd egy pár hónapnál
tovább egy helyen kitartaná.

A társadalom rendje nem isteni rend többé;
nem erkölcsi czélokra, nem az odaadás, az alárendel-
kezés s a hűség erényeire, hanem felmondható szer-
ződésre, mondva csinált, nyakatekert és senki előtt
sem szent törvényekre, meg a rendőrök s a katonák
szuronyaira van alapítva. Az erkölcsi tartalmát vesz-
tett társadalmi rend olyan mint az odvas fa, melyet
— a körülmények alakulása szerint — elébb-utóbb
vagy hirtelen vihar tép ki gyökerestől, vagy lassú
korhadás emészt meg.

Azok, kiknek a hanyatlás illetén korszakában
akármelyik téren vezető szerep jut, kétféle irányban

töltik be szerepüket. Egy részök, az erkölcsi életnek és a társadalom rendjének bomlását feltartóztatandó, annak külső formáit törekszik fentartani és véli fenttarthatni. Ha Luther irányt és formát tudott adni népe vallásos törekvésének, mért ne tehetné ugyanezt a hivatalába törvényesen beiktatott püspök, ki kevesebb bátorsággal, kevesebb szívbeli hősiességgel ugyan, de sokkal több tudással vezeti egyházának őszinte hitben szegény, de külső formákban, szertartásokban annál gazdagabb vallásos életét! Ha Mózes törvényt tudott adni népének, mely ennek politikai és társadalmi életét irányította, mért ne tudná ezt tenni, még sokkal jobban tenni a modern törvényhozók egész gyülekezete, melynek jogi tudásával a Mózesé semmi esetre sem mérkőzhetik, és melynek e szerepre a választásokban hamisítatlanul megnyilatkozó közvélemény és közakarát mandátumot is adott, minővel sem Mózes, sem Lykurgus, sem Solon nem dicsekedhettek! Ha a középkori földesúr engedelmességre és hűséges szolgálatra tudta rávenni jobbágyait, mért ne tehetné ezt munkásainak seregével a modern gyáros, ki a közgazdaságtan vaskos kézikönyvével kezében logice és statistice be is tudja bizonyítani koplaló és az ő vagyonára áhítózó munkásainak, hogy nekik az uralkodó versenyviszonyok között több bért nem adhat, túltermelés és munkára való képtelenség idejében pedig minden kereset nélkül a piacra kénytelen őket dobni!

Ezt az irányt látjuk érvényesülni a francia nagy forradalom óta az összes művelt népeknél. Az egyház sohasem volt gazdagabb külső formákban; a törvényhozás bonyolódott és lármás gépe sohasem

gyártotta oly rengeteg mennyiségben a törvény-paraphusokat; az uralom sohasem bocsátotta ki szorgalmasabban a tengernyi papirost és tentát emésztő rendeleteket; a közgazdaság sohasem volt termékenyebb nagy tudománnyal kieszelt elméletekben: mint éppen ebben a mi alkonyodó századunkban. És ime, a közélet mégis recseg és ropog minden eresztékében! Az egyház az érdek szálain még öszszetartja valahogy a híveit, de nem uralkodik kedélyükön, nem tud megbirkózni a teljes közönyösséggel itt, a merő tagadással amott. A politikai élet és az uralom cseréli-beréli az alkotmányt, folyton bővebbre bővebbre szabja az egyenlőséget s a demokratikus jogosultságot, és mégsem tudja féken tartani a mind-egyre merészebb radikalismust, az elégedetlenek folyton szaporodó tömegét. A közgazdaság sűrűn és jóakarólag próbálkozik munkás védő intézményekkel, milliókat áldoz a philanthropia oltárán, és mégis alig-alig tudja megvédeni a tulajdonjogon s a vállalkozás szabadságán épült rendszerét a socialisták, communisták és anarchisták egyre fenyegetőbb támadásai ellen.

Az ekkép meginduló általános bomlás közepette előáll a vezető emberek másik pártja, előáll különösen Carlyle, és felfegyverkezve nagy tudással, még nagyobb lelkesedéssel, őszinteséggel és bátorsággal, lángoló szavakban ostorozza az egyházat, mely fiainak csak üres, mert igazi tartalmukat vesztett jelképeket tud adni az imádásra; ostorozza a társadalom élén álló osztályt, mely nem a társadalom javát, hanem saját érdekét és kiváltságos állását törekszik megvédeni az uralomnak mesterséges és épp azért

hatástalan eszközeivel; ostromozza a közgazdaság uralkodó rendszerét, mely egész irányzata szerint épp úgy tekinti a termelés költségének, tehát a vállalkozó veszteségének, a munkások bérét mint a kenőolajat, mely a gépek mozgásához szükséges; mely a munkaadó és a munkás között nem ismer más viszonyt, mint a gyáros és gépe között.

Azonban Carlyle fellépésének és hosszú irodalmi működésének nem ebben a támadásban és bírálatban van a nagy jelentősége. Már erős támadása és kíméletlen bírálata és termékenyítő üdvös hatással volt ugyan különösen a közgazdasági politika későbbi alakulására. De sokkal fontosabb ennél az a kilátás, melyet ő mély és őszinte meggyőződéssel az egész emberi és társadalmi élet jövőjének nyit. Mint a képrombolók a középkorban, ő is ki akarja dobni ejövő templomából a tartalom nélkül szükölködő jelképeket, tagadó és hinni nem tudó korunknak eme bálványait, a társadalmi életnek hit nélkül üres külső formáit; és mint a nagy hitújítók, kik egy-egy új korszakot jeleznek az emberiség történetében, ő is a belső hitélet megújulásában keresi az egyedül remélhető megváltást. Csakis a hitélet megújulása töltheti meg új és igazi tartalommal a társadalmi élet formáit, léptetheti a töprengő kétkedés helyébe a világ erkölcsi rendeltetése felől való őszinte meggyőződést, juttathatja érvényességre a hatékony uralmat, a nem látszatra, hanem igazi belső megelégedésünkre való munkát.

Magát a megváltó ígét kimondani nem adatott Carlylenak. Mint sok más őszinte és őszinteségében lelkesedni tudó embernek előtte és utána, neki is

csak a Keresztelő Szent János szerepe jutott, ki csak híradója a Megváltónak, de nem maga a Megváltó. Mert valamint hajdanában, úgy napjainkban is az idők csak akkor fognak betelleni, ha az emberiség, elfordulva a hamis istenektől és a hamis jelképektől, igazán sóvárgó lélekkel áhítozni fogja a megváltást, melyet a gondviselés mindenkor készen tart a benne hívó, de hitőkben gyakran tévelygő embereknek.

Addig pedig Carlyle csak egy tanácsot tud adni és ad a hozzá vigasztalásért és biztatásért folyamodóknak: Teljesítse ki-ki teljes odaadással és hűséggel kötelességét, a legközelebb fekvő kötelességet, akármily szerény legyen az! Mert — úgymond Carlyle — minden hű cselekedet épp úgy alkotó elemévé válik az erkölcsi világrendnek, mint a hogy matematikailag bizonyítható tény, hogy az eldobott kavics is befolyással van a világegyetem súlypontjának helyzetére.

Mi is, tisztelt hallgatók, zarándokoljunk kegyelettel a nagy ember szelleméhez és cselekedjünk az ő tanítása szerint!